MIROŚŁAWA MICHAŁSKA-SUCHANEK

Uniwersytet Śląski, Polska

Samobójcy w twórczości Fiodora Dostojewskiego — próba typologii

„Dostojewski rozumiał, że życie nie jest fenomenem śmierci, w której kończy się w sposób naturalny, ale wręcz przeciwnie, stwierdził, że to śmierć jest fenomenem życia i w tym wypadku jego rozwiązanie jest w największym stopniu znaczące”¹ — pisze Paul Evdokimov. Fiodor Dostojewski rzadko w swojej twórczości przedstawia śmierć naturalną, ledwie ją lakonicznie odnotowuje. Za to samobójstwa i próby samobójcze obficie zapełniają karty dzieł pisarza, tworząc — obok morderstw, chorób psychicznych i wszelkich odchyłeń od tak zwanego stanu normalnego — trzon jego obsesyjnych tematów. „[W]ierzę doprawdy, że Dostojewski otwiera nam oczy na pewne fenomeny, które być może wcale nie są rzadkie, ale których po prostu nie potrafiliśmy bez niego dostrzec”² — zauważa z kolei André Gide. Do takich fenomenów należy samobójstwo — jedno z kuriozów ludzkiej egzystencji.

Suicydologicy podkreślają idiosynkratyczny, wieloaspektowy i kompleksowy charakter samobójstwa, na które składają się nie tylko okoliczności jednostkowe, lecz także społeczne i historyczne³. Motyw psychologiczny — zawsze tu kluczowy — nakłada się na pozostałe elementy suicydogenne (w różnym stopniu aktywne): socjologiczne, kulturowe, światopoglądowe, filozoficzne itp. Dopiero zderzenie wszystkich czynników naświetla przyczyny aktów samobójczych, pozwalając na dokonanie ich klasyfikacji⁴.

Próba jednoznacznej typologii samobójstw w twórczości Fiodora Dostojewskiego jest zadaniem tyleż interesującym, ile niewykonalnym z dwóch zasadni-

¹ P. Evdokimov, *Gogol i Dostojewski*, przeł. A. Kunka, Bydgoszcz 2002, s. 204.

² A. Gide, *Dostojewski. Artykuły i wykłady*, przeł. K. Kot, Warszawa 2003, s. 147.

³ Zob. Z. Formella, *Samobójstwo. Refleksja psychopedagogiczna*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 20, 2004, s. 369–385.

⁴ Zob. A. Sułek, *Przedmowa*, [w:] E. Durkheim, *Samobójstwo*, przeł. K. Wakar, Warszawa 2011, s. 37.

czych przyczyn. Po pierwsze, przedmiotem rozważań pozostaje rzeczywistość literacka, która — w myśl nadrzędnego prawa fikcji — tworzy autonomiczne kryteria prawdopodobieństwa zdarzeń. Dostojewski, kreując postaci samobójców, nie podporządkowuje się zasadom przyczynowo-skutkowego determinizmu, penetruje te zakamarki immanentnego świata człowieka i rzeczywistości wobec niego zewnętrznej, które w realnym (pozaliterackim) oglądzie są niedostępne. Mówiąc słowami Andreja Červeňáka: „równoległe z tradycyjną, społeczną, psychologiczną i duchową motywacją ludzkiego działania pisarz ukazuje inne aspekty przyczynowości, przekształcając elementy fantastyczne w realistyczne, patologiczne w typowe, indeterministyczne w przyczynowe”⁵. W rezultacie samobójstwa przedstawione w dziełach Dostojewskiego wymykają się obowiązującym, uwzględniającym porządek świata realnego, kryteriom typologizującym czyny suicydalne. Po drugie, wydaje się, że w wypadku twórczości autora *Idioty* należy mówić nie o typologii samobójstw, lecz samobójców (co nie jest tożsame), jako że dla pisarza istotny jest długi i złożony proces „konstituowania się samobójcy”, nie zaś sam akt dobrowolnej śmierci. Dostojewski pokazuje stopniowe i konsekwentne narastanie wokół bohatera przestrzeni suicydogennej, pojmowanej jako całokształt jego życia w dynamicznym rozwoju, na które składa się splot rozmaitych czynników indywidualnych i okoliczności zewnętrznych, jednakowo prowadzących ku tragicznemu rozwiązaniu. Samobójstwo jest swojego rodzaju podsumowaniem istnienia — jego ekspresywną, czytelną konkluzją. Tezą tą Dostojewski wpisuje się w głoszone później przez suicydologów traktowanie samobójstwa nie jako konkretnego przypadku tragicznego samounicestwienia, tylko jako procesu, który przeważnie trwa latami (Brunon Hołyst, Maria Jarosz, Erwin Ringel), a przejawia się w łańcuchu myśli, zachowań i reakcji jednostki stanowiących odpowiedź na narastającą wokół niej przestrzeń suicydogeną. Również w ujęciu psychologicznym (na przykład Zenomeny Płużek) nie traktuje się samobójstwa jako czynu spontanicznego, lecz lokalizuje się go w stanowiącej pewne *continuum* sytuacji samobójczej⁶. Powoli tworzy się i narasta suicydogenna przestrzeń, krok po kroku odsłania się wewnętrzny świat samobójcy aż do momentu, gdy śmierć dobrowolna zaistnieje w jego świadomości jako antycypowany porządek rzeczy.

Irina Paperno w odniesieniu do Dostojewskiego operuje pojęciem paradygmatu samobójstwa⁷. Wyodrębnia trzy wykorzystywane w XIX stuleciu (również przez Dostojewskiego) paradygmaty historyczne, z których najbardziej produktywnym, w przekonaniu badaczki, jest model wyznaczony przez losy Sokratesa. Model ów pojmowany jest jako świadomy akt samobójczy, ukierunkowany na oswobodzenie duszy od ciała w celu osiągnięcia, rozumianej metaforycznie, nieśmiertelności. Związek skojarzeniowy między samobójstwem

⁵ A. Červeňák, *Einstein i Dostojewski*, „Slavia Orientalis” 1986, nr 4, s. 533.

⁶ Zob. M. Makara-Studzińska, *Wybrane zagadnienia z problematyki suicytologii*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 26, 2001, s. 223.

⁷ И. Паперно, *Самоубийство как культурный институт*, Москва 1999, s. 10–12.

a nieśmiertelnością duszy znajduje kontynuację — jak odnotowuje Paperno — w obrazie śmierci Chrystusa na krzyżu. Podobnie jak Sokrates, Jezus dobrowolnie przyjmuje śmierć, która uwalnia go od brzemienia ciała, aby mógł żyć wiecznie. Kolejny wymieniany przez badaczkę interpretacyjnie płodny paradygmat stanowi śmierć Katona, łącząca samobójstwo z ideą wolności. Jako że model ten, jak i sama przyczyna odejścia rzymskiego polityka i filozofa, ma charakter ambiwalentny (manifestacja wolności albo uznanie porażki), paradygmat wykorzystywany bywa jako odzwierciedlenie przeciwstawnych znaczeniowo treści. Trzecim i ostatnim paradygmatem, który Paperno wyróżnia, jest śmierć Wertera, odzwierciedlająca eksplozję uczuć i otwarcie się na żywioł irracjonalny. Wyodrębnionym paradygmatom badaczka nie przyporządkowuje konkretnych postaci samobójców Dostojewskiego, problem typologii samobójstw w twórczości pisarza pozostawiając otwarty.

Klasyfikację samobójstw w twórczości autora *Biesów* zaproponował Grigorij Czchartiszwili (Boris Akunin). Wymienia on trzy ich kategorie: potulne, katartryczne i logiczne⁸. Stwierdza ponadto, że śmierć dobrowolna u Dostojewskiego ma dwojaki charakter — jest wybaczalna lub niewybaczalna⁹. Samobójstwo potulne Akunin postrzega jako wybaczone — samobójca jest ofiarą, gdyż całą winę za grzech odebrania życia ponosi ten, za czyją sprawą czyn się dokonał. Samobójcy katartryczni natomiast są — zgodnie z definicją badacza — apologetami zła, których ostatnie wystąpienie przeciwko Stwórcy (grzech samounicestwienia) staje się jednocześnie odnalezieniem drogi ku Niemu. Wreszcie kategoria trzecia zapożycza termin od samego Dostojewskiego — samobójstwo logiczne (określenie to pojawia się w *Dzienniku pisarza*). Stanowi ono wyraz buntu jednostki przeciw pełnemu podporządkowaniu się siłom wobec niej zewnętrznym — przede wszystkim Bogu, ale i naturze (przyrodzie). Ludzkie „ja” wyrwa się na swobodę, chce stać się panem własnego losu, zapanować nad życiem poprzez okiełznanie śmierci. Klasyfikacja zaproponowana przez Akunina nie oddaje jednak złożoności postaci samobójców wykreowanych przez autora *Biesów*, ale też nie ich typologia stanowiła cel jego badawczych dociekań.

Systematyzacji samobójców Dostojewskiego spróbujemy dokonać, posiłkując się typami zdefiniowanymi w obrębie suicydologii i psychologii, a także tymi, które — mimo że nieuznane przez naukę o samobójstwie — funkcjonują jako narzędzia literaturoznawczego opisu. Powody decyzji bohaterów literackich o kroku ostatecznym oczywiście odbiegają od tych formułowanych przez naukę, przede wszystkim — co oczywiste — ze względu na zasadę prawdopodobieństwa, która w rzeczywistości literackiej odgrywa rolę wtórną. Wydaje się jednak, że w typizacji postaci samobójców Dostojewskiego można pokusić się o wykorzystanie kategoryzacji wypracowanej dla potrzeb suicydologii, choćby dlatego że są to jedyne dostępne narzędzia opisu śmierci samobójczych. Czyniąc jeszcze założe-

⁸ Zob. Г. Чхартишвили, *Писатель и самоубийство*, Москва 2008, s. 135.

⁹ *Ibidem*.

nie, że wszelkie klasyfikacje już z samej definicji są tworam i sztucznymi, typy zaś wzajemnie się przenikają i rzadko występują w czystej postaci, wyróżnijmy pięć kategorii samobójców Dostojewskiego: samobójca bilansowo-egoistyczny, samobójca logiczny, samobójca fatalistyczny, samobójca ucieczkowy i samobójca duchowy.

Typ samobójcy bilansowo-egoistycznego łączy cechy samobójcy bilansowego i egoistycznego. Samobójstwo bilansowe to odkrycie starożytności — Seneka głosił pochwałę samouniżstwa jako świadomego aktu jednostki, świadczącego o sile jej panowania nad sobą. Samobójstwo bywa, jak twierdził, efektem dokonanego bilansu życia, który wyzwala świadomość bezcelowości i niedorzeczności trwania oraz stanowi gest ostateczny, gdy wyczerpują się wszystkie racje istnienia¹⁰. W poglądy te wpisuje się współczesna psychologia. Zgodnie z definicją Alfreda Hocheego samobójstwo bilansowe jest efektem wolnej od silnych emocji, świadomej decyzji, podjętej w rezultacie rozważenia wszystkich „za” i „przeciw”, bez wskazania jednoznacznej przyczyny w formie zdarzenia czy urazu¹¹. Podłoże tego typu samobójstwa ma charakter filozoficzny¹² — jego genezy należy szukać w ujętej holistycznie, pejoratywnej ocenie własnego życia. Kluczowa jest tu utrata przez człowieka sensu egzystencji, traktowanego w psychiatrii jako potrzeba podstawowa (obok Freudowskiego dążenia do przyjemności i Adlerowskiego uczucia mocy)¹³. Fundamentalną jego rolę uznają też wszystkie (z wyjątkiem behawioryzmu) szkoły psychologiczne, zgodnie określając ją jako zasadniczą determinantę istnienia człowieka w świecie¹⁴. Utrata sensu życia wiąże się z zanikiem wartości regulujących „bycie w świecie” lub zaburzeniem ich hierarchizacji albo też brakiem idei podstawowej, która wyznaczałaby główny nurt egzystencji¹⁵. Poczucie braku sensu życia pociąga za sobą tak zwaną frustrację egzystencjalną¹⁶ (pojęcie Victora E. Frankla), znajdującą ujście w uczuciu immanentnej pustki, której symptomami bywają: nihilizm, agresja, cynizm, nuda, brak poczucia odpowiedzialności (typowe cechy Stawrogina i Swidrygajłowa), a także tak zwana triada neurotyczna¹⁷, którą tworzą depresja i agresja, jako

¹⁰ Zob. L. A. Seneka, *Listy moralne do Lucyliusza*, przeł. S. Stabryła, [w:] *idem, Myśli*, Kraków 1987, s. 441.

¹¹ Zob. M. Makara-Studzińska, *Wybrane zagadnienia...*, s. 225.

¹² Samobójstwo bilansowe pojawia się również jako typ w klasyfikacji Tadeusza Kielanowskiego opartej na kontekstach filozoficznych rozważań o samobójstwie. Zob. *idem, Samobójstwo, „Problemy”* 1973, nr 12, s. 20–24.

¹³ Zob. A. Adler, *Sens życia*, przeł. M. Kreczowska, Warszawa 1986, s. 243–245; D. Knapieński, *Próby samobójcze jako problem społeczno-duszpasterski*, Toruń [2009], s. 19.

¹⁴ Zob. K. Obuchowski, *Psychologia dążeń ludzkich*, Warszawa 1983, s. 81.

¹⁵ Zob. K. Popielski, *Człowiek — pytanie otwarte*, Lublin 1987, s. 120.

¹⁶ Zob. S. Siek, *Wybrane metody badania osobowości*, Warszawa 1993, s. 99; D. Buksik, *Nuda, apocomia, pustka — choroby dotyczące współczesnego człowieka czy nerwica noogenna w ujęciu V. E. Frankla*, „Studia Psychologica UKSW” 9, 2009, s. 191–199, <http://studia.psychologica.uksw.edu.pl/sites/default/files/Buksik.pdf> [dostęp: 1.06.2017].

¹⁷ Zob. D. Knapieński, *Próby samobójcze...*, s. 88.

przejawy odrzucenia życia, oraz element trzeci — nałogi (u Dostojewskiego na przykład skłonność do hazardu).

U podstaw samobójstwa egoistycznego legło natomiast twierdzenie Emila Durkheima o odwrotnej zależności między integracją społeczną a samouniemożliwieniem. Jako socjolog był on przeciwny szukaniu źródeł czynów suicydalnych w sferze metafizyki. Dostojewski, który ich genezę sytuował przede wszystkim na płaszczyźnie ontologicznej, wzrost liczby śmierci dobrowolnych we współczesnej sobie Rosji mimo wszystko wiązał jednak z uwarunkowaniami historyczno-socjalnymi, tym samym uznając, ogłoszoną jakiś czas później przez Durkheima, wzajemną zależność samobójstwa i środowiska. Zgodnie z nauką francuskiego socjologa wraz z osłabieniem politycznej i religijnej jedności społeczeństwa oraz obniżeniem statusu rodziny dochodzi do procesu nadmiernej indywidualizacji jednostki. Wyodrębnia się ona z życia społecznego jako autonomiczna osobowość, która realizuje własne cele i kieruje się odrębnymi zasadami, często wbrew interesowi grupy. Naturalne następstwo tej postawy stanowi kult własnego „ja”. Taki człowiek nie uznaje nadrzędności społeczeństwa, postrzega je jako nicłość, w której giną wszystkie jego potrzeby, pragnienia i oczekiwania. Sam decyduje o własnym życiu oraz samodzielnie określa swoje prawa i obowiązki. Ten właśnie stan, w którym „jednostkowe potwierdza się nadmiernie w stosunku do »ja« społecznego i jego kosztem”¹⁸, Durkheim nazywa egoizmem. Gdy związek ze społeczeństwem ulega anihilacji, społeczna część konstytucji jednostki (która istnieje, jakkolwiek by ją negować) traci wszelką podstawę działania. Człowiek — jak przekonuje Durkheim — jest istotą biospołeczną, więc utrata (bądź osłabienie) więzi ze społeczeństwem powoduje, że zaczyna postrzegać siebie w perspektywie tylko biologicznej, ograniczającej swoje bycie w świecie do zaspokajania fizjologicznych potrzeb. Jego świadomość nie może przyjąć takiego stanu rzeczy, traci bowiem obiektywne uzasadnienie swojego istnienia, dlatego próbuje wyrwać się z zamkniętego kręgu, w którym sama siebie uwięziła. Bez zmiany postawy wobec świata jest to jednak niemożliwe. Człowiekowi zaczyna brakować celów, wysiłki giną w pustce, traci sens istnienia i w rezultacie powoduje dynamiczne narastanie wokół siebie przestrzeni suicydogennej. Durkheim konkluduje: „Jeżeli życie nie jest warte tego, aby je przeżyć, wszystko staje się pretekstem, aby się go pozbyć”¹⁹. Z dwóch Durkheimowskich przejawów indywidualizacji jednostki, znajdujących kres w samobójstwie egoistycznym, to jest melancholijnego znużenia i epikurejskiej obojętności, samobójcy Dostojewskiego wpisują się w drugi. Świadomi czynów i ich moralnej kwalifikacji zaspokajają własne pragnienia i potrzeby, wykazując gotowość do rezygnacji z życia, gdy tylko utracą sens istnienia.

Samobójstwo bilansowo-egoistyczne w twórczości Dostojewskiego wchłonęło cechy samobójstwa ekspiacyjnego, bliskiego typowi katartycznemu w kla-

¹⁸ E. Durkheim, *Samobójstwo*, przeł. K. Wakar, Warszawa 2011, s. 268.

¹⁹ *Ibidem*, s. 273.

syfikacji Akunina. O takich przypadkach w kontekście twórczości Dostojewskiego Władimir Sołowjow pisał: „uświadamiając sobie własną bezsilność, człowiek tym samym staje ponad nią i wydaje na siebie wyrok śmierci; nie tylko cierpi jako podsądny, ale sędzi sam siebie jako sędzieja najwyższy”²⁰. Swidrygajłow czy Stawrogin, świadomi własnej niemocy, nadali własnemu samobójstwu charakter samokażni, rodzące się zaś w nich przecucie istnienia Wieczności przydało temu aktowi rysu ekspiacyjnego. Waler ten przeniknął do strategii czytelniczego odbioru postaci. Grzechy bohaterów w chwili samobójstwa zmieniają swoją aksjologiczną kwalifikację, cierpienia, których doświadczali za życia, przysyłają czynione przez nich zło, a nieliczne dobre uczynki powodują, że przewinienia (a nawet zbrodnie) blakną. Zacytujmy Gabriela Matzneffa: „Człowiek, chociaż w ciągu życia źle się prowadził, popełniał niegodziwości i łajdactwa, kiedy decyduje się na zadanie sobie śmierci, osiąga najwyższy szczybel swego jestestwa [...] w chwili, kiedy przestaje istnieć, dostępuje wreszcie pełni życia”²¹. Samobójstwo okazuje się zatem rodzajem *katharsis*, dającym szansę na odrodzenie.

Podsumowując, dla bilansowo-egoistycznego typu samobójcy Dostojewskiego cechami wyróżniającymi są: brak idei, która pochłonięłaby jednostkę, determinując zdarzenia; utrata sensu istnienia i kryzys egzystencjalny jako konsekwencja odrzucenia Boga (Absolutu); zanik więzi społecznych, skutkujący skrajnym indywidualizmem; a często również przecucie nieśmiertelności, czego następstwem bywa samobójstwo o charakterze samokażni, otwierające drogę do odkupienia. Wymienione cechy uzupełniają: apologia rozumu, egoizm, nuda, obojętność i element buntu. Typ ten reprezentują: Stawrogin, Swidrygajłow, „śmieszny człowiek” oraz chłopiec-samobójca z hotelu (*Biesy*).

Kolejnym typem jest samobójca logiczny, łączący cechy tak zwanego samobójcy filozoficznego i buntownika. W psychologii samobójstwo filozoficzne definiowane jest jako czyn suicydalny uzasadniony pryncypiami jakiejś idei, doktryny czy przynajmniej myśli filozoficznej. Samobójca logiczny Dostojewskiego, owładnięty ideą wolności absolutnej, samozwańczo uznaje się za jedynego kreatora wartości. Ten fundamentalny problem twórczości Dostojewskiego Albert Camus w skrajnym uproszczeniu sprowadza do alternatywy: „Albo życie jest kłamlliwe, albo wieczne”²². Skutek skrajny owej gry rozumu stanowi samobójstwo, u którego źródeł kryje się przekonanie o — wykorzystajmy pojęcie ukute przez Camusa — pełnej absurdalności ludzkiego istnienia wobec braku wiary w nieśmiertelność, przy jednoczesnej niemożności odnalezienia się w doczesnym porządku świata. Ta ideowa kolizja rodzi obsesyjną ideę, a autoagresja odbudowuje poczucie pełnej kontroli nad sobą i otoczeniem²³. Samobójstwo logiczne

²⁰ W. Sołowjow, *Trzy mowy ku czci Dostojewskiego*, przeł. H. Paprocki, [w:] *Okrutny talent. Dostojewski we wspomnieniach, krytyce i dokumentach*, wyb. Z. Podgórzec, Kraków-Wrocław 1984, s. 353.

²¹ G. Matzneff, *Śmierć dobrowolna*, przeł. A. D. Tuaszyńska, Warszawa 1987, s. 162.

²² A. Camus, *Mit Syzyfa i inne eseje*, przeł. J. Guze, Warszawa 1999, s. 135.

²³ Zob. A. Eckhardt, *Samoagresja*, przeł. J. Hockuba, Warszawa 1998, s. 21–28.

jest zwieńczeniem procesu rozumowania, który u Dostojewskiego przybiera formę zwartego wywodu (Kiryłłow) albo też zapisków, notatek lub przedśmiertnego listu (NN, list Lizy Ogariowej, notatki Krafra). Przyszły samobójca stopniowo buduje wokół siebie przestrzeń suicydogenną, metodycznie przekształca akt samobójstwa w działanie rozciągnięte w czasie, swoją ideę pielęgnuje, oswaja się z nią i sam siebie logicznie przekonuje o jej absolutnej konieczności.

Z punktu widzenia suicydologii ten typ samobójstwa jest sprzeczny z zasadą prawdopodobieństwa. Śmierć samobójczą zwyczajowo sytuuje się w sferze zaburzeń psychicznych, dewiacji, a nawet patologii, często odbiera się ją jako śmiertelny wybryk sprowokowany jednostkowym wydarzeniem lub życiową tragedią. Śmierć zwana dobrowolną jest zatem postrzegana jako nie do końca dobrowolna i zwykle poszukuje się jej przyczyn zewnętrznych na tyle silnych, aby pokonać wrodzony instynkt zachowania życia. Negowana jest możliwość samobójstwa, które stanowiłoby konsekwencję, uzasadniającego ów czyn, logicznego wywodu rozumowego. Typ samobójstwa, który z punktu widzenia nauki jawi się jako szarża wyobraźni, w literaturze okazuje się jednak nie tylko możliwy, lecz także nad wyraz płodny.

Samobójca logiczny u Dostojewskiego tożsamy jest z samobójcą buntownikiem. Negujący transcendencję bohater poprzez bunt żąda wolności, a gdy ją osiąga, przekonuje się, że jest ona czystą negacją świata i siebie. „Bunt okazał się pokusą szatana [...]. Ci, którzy ją podjęli, pyszni buntownicy, samobójcy usiłujący być bogami, reformatorzy, odrzucający świat boży — wszyscy stali się łupem szatana, wszyscy znaleźli miejsce w piekle”²⁴ — konkluduje Bohdan Urbankowski. U podstaw buntu leży chora, wybujala duma (w twórczości Dostojewskiego jawi się ona jako fundament myśli nihilistycznej), która akt skrucy i pokuty wiąże z niemożliwym do udźwignięcia upokorzeniem, z założenia pozbawiając buntownika-samobójcę nadziei na odkupienie. Związek wolnej, zbuntowanej, ale przede wszystkim absolutnie logicznej myśli, stanowiącej podstawę i rdzeń ludzkiego istnienia oraz wywodzącego się z niej działania, tworzy — zdaniem Dostojewskiego — spójną rzeczywistość ideologicznej egzystencji przyszłego logicznego samobójcy. Temu typowi pisarz jednocześnie wyznacza rolę demaskatora bluźnierczej absolutyzacji rozumu we współczesnym mu świecie.

Samobójca logiczny może łączyć się z kategorią tak zwanego samobójcy agresywnego, która mieści się w koncepcji badaczy o orientacji psychoanalitycznej, wiążących motywacje czynów suicydalnych, takich jak zemsta czy wołanie o pomoc, ze zjawiskiem agresji. Począwszy od Freuda, głoszą oni, że instynkt śmierci jest częścią osobowości każdego człowieka. Popęd destrukcyjny ujawnia się zwykle poprzez czyny agresywne skierowane przeciwko otoczeniu, pod wpływem określonych okoliczności agresja może jednak zostać przekierowana

²⁴ B. Urbankowski, *Dostojewski — dramat humanizmów*, Warszawa 1977, s. 264.

na własne „ja”²⁵. Przypadek Smierdiakowa, bo on jest tu najlepszym przykładem, odpowiada wyróżnionemu przez Karen Horney typowi samobójstwa autorytariańskiego²⁶, sprowadzającego się do autoagresji, podczas gdy prawdziwym obiektem ataku pozostaje inna osoba, która w ten sposób ma zostać ukarana za stworzenie sytuacji uznanej przez samobójcę za krzywdzącą²⁷. Pożądanie czyjejś śmierci stanowi reakcję obronną i przejaw odwetu za poczucie niższości, często utrwalane od dzieciństwa (jak w przypadku wspomnianego Smierdiakowa, którego samobójstwo miało wyraźne znamiona zemsty na Dymitrze Karamazowie).

Głównymi wyróżnikami logicznego samobójcy u Dostojewskiego są: ateizm, opętanie ideą, ujęta w ramy logicznego rozumowania, bunt i skrajny indywidualizm. W tej kategorii mieszczą się Kiryłow, Smierdiakow (samobójca agresywny), Kraft, NN, Jelizawieta Hercen (córka Aleksandra Hercena) i Hipolit Terientiew²⁸.

Trzeci typ — samobójstwo fatalistyczne — zgodnie z Durkheimowską definicją ma miejsce w sytuacjach, w których działania człowieka poddaje się nadmiernej regulacji, to jest narzuca się zasady i normy, których on nie akceptuje²⁹. Manifestuje więc niezgodę na własne istnienie na mocy narzuconych — przez uwarunkowania, okoliczności, drugiego człowieka, Boga, przyrodę, naturę itp. — praw, które go ograniczają i ranią. Swoje życie postrzega jako bez wyjścia i coraz szczelniej zamyka się we własnej przestrzeni suicydogennej. Samobójstwem fatalistycznym jest także odebranie sobie życia przez osobę nieuleczalnie chorą, dla której cierpienie i ból, a także sama świadomość rychłej, nieuchronnej śmierci stają się ciężarem ponad siły. Taką ucieczką przed śmiercią w śmierć salwuje się Hipolit Terientiew³⁰. Bohater — człowiek bezradny i zagubiony —

²⁵ Zob. Z. Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, przeł. S. Kempnerówna, W. Zaniewicki, Warszawa 1957, s. 20–90.

²⁶ K. Horney, *Neurotyczna osobowość naszych czasów*, przeł. H. Grzegółowska, Warszawa 1976, s. 62–63.

²⁷ E. Ringel, *Gdy życie traci sens. Rozważania o samobójstwie*, przeł. E. Kaźmierczak, Warszawa 1987, s. 73.

²⁸ Oksana Osietrowa twierdzi, że logiczny samobójca Dostojewskiego odpowiada Durkheimowskiemu typowi egoistycznemu. Twierdzenie to budzi jednak wątpliwości. Cechami wyróżniającymi suycydentów egoistycznych są przede wszystkim: skrajny indywidualizm, wyrażający się w eksponowaniu własnego ja, samotność, egoizm, nuda oraz obojętność, a to cechy bliskie samobójstwu bilansowemu. W samobójstwie egoistycznym nie pojawia się również, stanowiące fundament samobójstwa logicznego, oparte na prawach logiki rozumowanie prowadzące do definitywnego rozstrzygnięcia. Zob. *eadem*, *Ф. М. Достоевский и Э. Дюркгейм*, „Філофсько-антрологічні студії” 2001, спецвипуск, <http://amkob113.ru/d-pr/ostr.html> [dostęp: 2.06.2017].

²⁹ E. Durkheim, *Samobójstwo*, s. 334.

³⁰ Oksana Osietrowa mówi o Hipolicie Terientiewie jako o samobójcy egoistyczno-anomicznym; zob. *eadem*, *Достоевский и Э. Дюркгейм...* Egoistycznego samobójcę można postrzegać jako logicznego (te dwa typy badaczka utożsamia), trudno jednak zgodzić się z uznaniem anomicznego charakteru podjętej przez bohatera próby odebrania sobie życia. O Terientiewie jako samobójcy logicznym pisze Siergiej Awanesow; zob. *idem*, *Amos mortis (диалектика вольной смерти в творчестве Ф. М. Достоевского)*, „Вестник Томского Государственного Университета”

reprezentuje jednocześnie typ samobójcy określany w psychologii jako demon-stratywny³¹. Akt suicydalny należy w tym przypadku odczytywać jako wołanie o pomoc, szantaż (czyli rodzaj manipulacji) lub protest³². Próba samobójcza³³ Hipolita przypomina ten klasyczny, opisywany w suicydologii gest samobójczy. Jednostka podejmuje próbę odebrania sobie życia, chcąc w ten sposób skupić na sobie uwagę otoczenia lub zaskarbić sobie litość. Takie samobójstwo przyjmuje formę spektaklu wypełnionego rozmaitymi „rekwizytami”, teatralnymi gestami i skrajnie skondensowanymi emocjami³⁴.

Samobójca fatalistyczny Dostojewskiego w dużej mierze odpowiada typowi samobójcy egzystencjalnego. Ten typ samobójstwa suicydologia zdecydowanie odrzuca, kwalifikując wyłącznie jako produkt wyobraźni twórców³⁵. U źródeł samobójstwa egzystencjalnego leży niezgoda człowieka na życie w świecie, którego porządek został narzucony autorytarnie³⁶. Jednostka powoli i systematycznie rozpoznaje mechanizmy ludzkiej egzystencji i ufając swojej tanatycznej racjonalności, gromadzi argumenty — w jej przekonaniu niepodważalne — na rzecz odrzucenia życia. Do typu tego należą Potulna, Ola — bohaterka *Młodzika* (obie mają również cechy samobójcy ucieczkowego) oraz Sirotkin (*Wspomnienia z domu umarłych*).

Zdarza się, że samobójcy fatalistyczni u Dostojewskiego łączą kontestację sił, którym podlegają wbrew swojej woli (w tym śmiertelną chorobę) z logicznym wywodem uzasadniającym sprzeciw wobec dalszego istnienia, ujawniając tym samym cechy samobójcy logicznego, jak Hipolit Terentiew (jednocześnie samobójca demonstratywny) czy NN.

Kolejnym wyróżnionym typem jest samobójca ucieczkowy. W przekonaniu amerykańskiego suicydologa Edwina S. Shneidmana ucieczka stanowi jedną z dziesięciu wspólnych cech samobójców³⁷. Istotą samobójcy ucieczkowego jest odejście w śmierć, chroniące go przed szeroko rozumianym złem, zarówno prawdziwym, jak i wyimaginowanym. Akt suicydalny traktowany jest jako je-

2003, nr 277, s. 40, http://journals.tsu.ru/vestnik/&journal_page=archive&id=787&article_id=17949 [dostęp: 13.02.2017].

³¹ Zob. M. Makara-Studzińska, *Wybrane zagadnienia...*, s. 226–227.

³² *Ibidem*, s. 221.

³³ Próby samobójcze suicydologia zalicza do tej samej klasy co samobójstwa. Definicje samobójstw zakładają istnienie intencji pozbawienia się życia jako warunku koniecznego, aby śmierć zakwalifikować jako czyn suicydalny. Analogicznie, za usiłowanie samobójstwa uznawane są tylko te przypadki, w których zaistniała wyraźna chęć (świadomość chęci) zakończenia swojego życia. Por. Z. Formella, *Samobójstwo...*, s. 378.

³⁴ D. Knapieński, *Próby samobójcze...*, s. 14.

³⁵ Zob. B. Hołyst, *Cele i zadania suicydologii*, [w:] *Samobójstwo*, red. B. Hołyst, M. Stania-szek, M. Binczycka-Anholcer, Warszawa 2003, s. 33, 37.

³⁶ Zob. K. Stachewicz, *Być czy nie być? Człowiek wobec samobójstwa*, „Znak” 2011, nr 1, <http://www.miesiecznik.znak.com.pl/6682011krzysztof-stachewiczbyc-czy-nie-byc-czlowiek-wobec-samobojstwa/> [dostęp: 10.04.2017].

³⁷ Za: R. O'Connor, N. Sheehy, *Zrozumieć samobójcę*, przeł. A. Tanalska-Dulęba, Sopot 2002, s. 83.

dyne wyjście w chwili, gdy okazuje się, że dalej żyć nie sposób. U Dostojewskiego ten typ samobójców reprezentują przede wszystkim skrzywdzone kobiety i dzieci. Są one ofiarami „oprawców” (działających bezpośrednio lub pośrednio), zatem — mimo że popełniają ciężki grzech samounicestwienia — pozostają czyste i bezgrzeszne. Uciezkowe samobójczynie nie buntują się przeciwko Bogu, przeciwnie — umierają potulnie w nadziei na życie wieczne (ten typ samobójstwa Akunin określa jako potulne). Tak odchodzą: tytułowa bohaterka *Potulnej* (bohaterka łączy cechy samobójcy fatalistycznego i uciezkowego), zadręczona przez męża despotę; Matriosza, zgwałcona przez Stawrogina; Ola, pozbawiona godności, poniżona i zbrukana, oraz anonimowa dziewczynka — ofiara gwałtu Swidrygajłowa.

Wreszcie ostatni typ proponowanej klasyfikacji — samobójca duchowy — stanowi kompilację cech samobójcy duchowego i anomicznego. Samobójstwo duchowe Dostojewski traktuje jako konsekwencję społecznej izolacji człowieka i odrzucenia Boga. Ubolewa, że jest świadkiem szerzącego się konsumpcjonizmu, kultu pieniądza i niewiary w drugiego człowieka, w następstwie czego ludzkość rozpada się na niezależne jednostki, z których każda chce żyć własnym życiem z dala od zbiorowości. W *Braciach Karamazow* czytamy: „Копит уединенно богатство и думает: сколь силен я теперь и сколь обеспечен, а и не знает безумный, что чем более копит, тем более погружается в самоубийственное бессилие”³⁸. Jednostka próbuje odnaleźć w codziennym trwaniu to, czego w nim nie ma — pełnię życia. Tymczasem — powiada Dostojewski — „выходит из всех его усилий вместо полноты жизни лишь полное самоубийство”³⁹.

Samobójstwo duchowe ma u Dostojewskiego cechy Durkheimowskiego samobójstwa anomicznego, związanego nie ze stopniem powiązania jednostek ze społeczeństwem, tylko ze sposobem, w jaki społeczeństwo te powiązania reguluje⁴⁰. Anomia występuje w okresach transformacji społecznych, gdy załamują się zasady i normy dotychczas gwarantujące stabilizację. Brak spójnego systemu nakazów moralnych i wartości, które stanowią wytyczne działań, powoduje utratę punktów odniesienia i tym samym zagubienie człowieka w nowej rzeczywistości. Ludzie pozbawieni wsparcia struktur do tej pory regulujących ich życie, a także ideałów i wzorców zachowań, które odeszły wraz z załamaniem się dotychczasowych układów, w oczekiwaniu na wykrystalizowanie się nowego porządku stają w obliczu duchowej pustki i „są prawie zmuszeni do zagubienia się w niej, jeżeli nie ma siły, która pociągnie ich do tyłu”⁴¹. Samobójstwo anomiczne jest zatem aktem gniewu, rozgoryczenia, gdy człowiek zostaje gwałtownie wypchnięty z przestrzeni, która niegdyś porządkowała jego życie, a nowa rzeczywistość nie spełnia oczekiwań. Ogarnia go poczucie zawodu, pustki i bezsilności, przeklina los, Absolut, Boga, naturę, przyrodę, szuka winy w sobie, choć częściej w oto-

³⁸ Cyt. za: Ф. М. Достоевский, *Братья Карамазовы*, Москва-Берлин 2015, s. 436.

³⁹ *Ibidem*, s. 359.

⁴⁰ Z. Formella, *Samobójstwo...*, s. 369–385.

⁴¹ E. Durkheim, *Samobójstwo*, s. 331.

czeniu, kieruje złość przeciw prawdziwemu lub urojonemu winowajcy, nierzadko abstrakcyjnemu. Jeśli nie może go osiągnąć, popełnia samobójstwo.

Elementami wyróżniającymi samobójcę duchowego u Dostojewskiego są: ateizm, zanik spójnego systemu wartości, brak nakazów moralnych, oddalenie się od zbiorowości i niewiara w człowieczeństwo. Do tej kategorii zaliczają się wszyscy samobójcy logiczni i bilansowo-egoistyczni. Nadając temu pojęciu znaczenie metaforyczne, można je jednak odnieść do całego społeczeństwa rosyjskiego drugiej połowy XIX wieku. Autor *Biesów* często sięgał do motywu antropofagicznego Molocha i okrutnego Baala. Babilon-Baal stał się jednym z ważniejszych jego toposów, jawiąc się jako symbol nowoczesnej cywilizacji materialnej, która pochłania jednostki i powoduje duchową destrukcję.

Typologia samobójców Dostojewskiego jest — jak widać — mocno umowna, żaden bowiem z typów nie istnieje w czystej postaci. Ich cechy (wyróżniki) przenikają się, za każdym razem tworząc unikalny, nowy byt. „Эти страстные натуры — самоубийцы”⁴² — notuje autor *Braci Karamazow*.

Dostojewski wielbi złożoność, jego samobójcom brakuje więc jednoznacznych konturów, skupiają w sobie niekonsekwencje, poddawani są sprzecznościom i naznaczani absurdem. Tworzą to, co André Gide nazwie symultanicznością stanów⁴³, rozumianą jako jednoczesna obecność antagonistycznych uczuć i myśli. Samobójcy Dostojewskiego wikłani są w sytuacje i zdarzenia, które ogniskują się, przeplatają, wchodzą we wzajemne zależności, otwierając wielość ścieżek interpretacyjnych. Amorficzna masa układa się jednak w całość — postrzępioną, wymykającą się porządkowi, jednak w całość, wpisując się w najbardziej doniosłe wątki — właściwej Dostojewskiemu — dyskusji o „problemach przeklętych”.

Bibliografia

- Adler A., *Sens życia*, przeł. M. Kreczowska, Warszawa 1986.
- Buksik D., *Nuda, apocomia, pustka — choroby dotyczące współczesnego człowieka czy nerwica noogenna w ujęciu V. E. Frankla*, „Studia Psychologica UKSW” 9, 2009, <http://studia.psychologica.uksw.edu.pl/sites/default/files/Buksik.pdf>.
- Camus A., *Mit Szyfry i inne eseje*, przeł. J. Guze, Warszawa 1999.
- Červeňák A., *Eistein i Dostojewski*, „Slavia Orientalis” 1986, nr 4.
- Durkheim E., *Samobójstwo*, przeł. K. Wakar, Warszawa 2011.
- Eckhardt A., *Samoagresja*, przeł. J. Hockuba, Warszawa 1998.
- Evdokimov P., *Gogol i Dostojewski*, przeł. A. Kunka, Bydgoszcz 2002.
- Formella Z., *Samobójstwo. Refleksja psychopedagogiczna*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 20, 2004.
- Freud Z., *Wstęp do psychoanalizy*, przeł. S. Kempnerówna, W. Zaniewicki, Warszawa 1957.
- Gide A., *Dostojewski. Artykuły i wykłady*, przeł. K. Kot, Warszawa 2003.

⁴² Ф. М. Достоевский, *Записная тетрадь (1876–1877)*, [w:] *Неизданный Достоевский: Записные книжки и тетради 1860–1881 гг.*, red. И. С. Зильберштейн, Л. М. Розенблюм, „Литературное наследство”, t. 83, Москва 1971, s. 535.

⁴³ A. Gide, *Dostojewski...*, s. 141.

- Hołyst B., *Cele i zadania suicydologii*, [w:] *Samobójstwo*, red. B. Hołyst, M. Staniaszek, M. Binczycka-Anholcer, Warszawa 2003.
- Horney K., *Neurotyczna osobowość naszych czasów*, przeł. H. Grzegółowska, Warszawa 1976.
- Kielanowski T., *Samobójstwo*, „Problemy” 1973, nr 12.
- Knapieński D., *Próby samobójcze jako problem społeczno-duszpasterski*, Toruń [2009].
- Makara-Studzińska M., *Wybrane zagadnienia z problematyki suicytologii*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 26, 2001.
- Matzneff G., *Śmierć dobrowolna*, przeł. A. D. Tuaszyńska, Warszawa 1987.
- O'Connor R., Sheehy N., *Zrozumieć samobójcę*, przeł. A. Tanalska-Dulęba, Sopot 2002.
- Obuchowski K., *Psychologia dążeń ludzkich*, Warszawa 1983.
- Popielski K., *Człowiek — pytanie otwarte*, Lublin 1987.
- Ringel E., *Gdy życie traci sens. Rozważania o samobójstwie*, przeł. E. Kaźmierczak, Warszawa 1987.
- Seneca L. A., *Listy moralne do Lucyliusza*, przeł. S. Stabryła, [w:] *idem, Myśli*, Kraków 1987.
- Siek S., *Wybrane metody badania osobowości*, Warszawa 1993.
- Sołowjow W., *Trzy mowy ku czci Dostojewskiego*, przeł. H. Paprocki, [w:] *Okrutny talent. Dostojewski we wspomnieniach, krytyce i dokumentach*, wyb. Z. Podgórzec, Kraków-Wrocław 1984.
- Stachewicz K., *Być czy nie być? Człowiek wobec samobójstwa*, „Znak” 2011, nr 1, <http://www.miesiecznik.znak.com.pl/6682011krzysztof-stachewiczbyc-czy-nie-byc-czlowiek-wobec-samobojstwa/>.
- Sulek A., *Przedmowa*, [w:] E. Durkheim, *Samobójstwo*, przeł. K. Wakar, Warszawa 2011.
- Urbankowski B., *Dostojewski — dramat humanizmów*, Warszawa 1977.
- Аванесов С. С., *Амос морти (диалектика вольной смерти в творчестве Ф. М. Достоевского)*, „Вестник Томского Государственного Университета” 2003, nr 277, http://journals.tsu.ru/vestnik/&journal_page=archive&id=787&article_id=17949.
- Достоевский Ф. М., *Братья Карамазовы*, Москва-Берлин 2015.
- Достоевский Ф. М., *Записная тетрадь (1876–1877)*, [w:] *Неизданный Достоевский: Записные книжки и тетради 1860–1881 гг.*, red. И. С. Зильберштейн, Л. М. Розенблюм, „Литературное наследство”, t. 83, Москва 1971.
- Осетрова О. О., *Ф. М. Достоевский и Э. Дюркгейм*, „Філофсько-антрологічні студії” 2001, <http://amkob113.ru/d-pr/ostr.html>.
- Паперно И., *Самоубийство как культурный институт*, Москва 1999.
- Чхартишвили Г., *Писатель и самоубийство*, Москва 2008.

Fyodor Dostoyevsky's suicide victims — an attempt towards a typology

Summary

A natural death is a rare phenomenon in Dostoyevsky's works — he hardly ever refers to it. Yet, suicides and attempted suicides are the core topics in all his works along with murders, mental illnesses and various aberrations he seems to be obsessed with. The present article is an attempt towards a typology of Dostoyevsky's suicide victims. The following five categories of suicides have been identified and described: egoistic suicide victim, fatalistic suicide victim, 'calculated' suicide victim, escapist suicide victim and spiritual suicide victim.

Keywords: Fiodor Dostoyevsky, suicides, suicide victim, typology

Самоубийцы в творчестве Фёдора Достоевского — попытка типологии

Резюме

Фёдор Достоевский редко в своём творчестве изображает естественную смерть, он едва её фиксирует. Зато самоубийства и попытки самоубийства плотно заполняют мир произведений писателя, создавая — наряду с убийствами, психическими болезнями и всякими отклонениями от нормального состояния — стержень его obsessивных тем. Настоящая статья является попыткой классификации самоубийц в творчестве Достоевского. Выделены и охарактеризованы пять типов самоубийц: самоубийца балансово-эгоистический, самоубийца логический, самоубийца фаталистический, самоубийца эскапический и самоубийца духовный.

Ключевые слова: Достоевский, самоубийство, самоубийца, типология